

A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán

Minden ország lakóinak kötelessége a hazájuk területén levő, jelentősebb műalkotások megőrzése és ismertetése, még akkor is, ha nem az ő szellemi tulajdonuk, ha más országok fiainak a munkája. Éppúgy tartozunk az itt dolgozó középkori, reneszánsz és barokk mesterek, németek, olaszok, franciák, vagy a XVIII. századi Lucas Hildebrandt, Raffael Donner, egy Maulbertsch alkotásait tudományosan földolgozni, mint a későbbi, magyar művészek munkáit. Nincs kivétel ez alól akkor sem, ha a volt budai várpalotának a múlt század derekán történt átalakításáról kell szólnunk (22. kép). Bár a munkák még István nádor idejében kezdődtek, folytatásuk elnyomatásunk legsötétebb idejére esik. Kizárólag osztrák művészek műve, de a mi fővárosunkat díszítette, és a vele kapcsolatos adatokat is két évtized óta az Országos Levéltár őrzi. A kizárólag német nyelvű iratokat az osztrákok 1932-ben a velencei egyezmény végrehajtásával szolgáltatták ki nekünk, s azokat most rendezték az Országos Levéltárban.¹ A mi feladatunk tehát ezek világában az újjáépítés eredményeit ismertetni.

1820-ban az Országos Építészeti Igazgatóság vezetése alatt, Mária Terézia palotájának közepére 120 000 Ft költséggel III. emeletet terveznek »bizonyos esztétikai fogyatékossgal«, mint később megállapítják.² 1846. november 12-én pedig a kamarai elnöki pénztárnak 335 000 Ft-ot bocsátanak rendelkezésére a palota és a hozzátartozó melléképületek kiépítésére.³ Ebben az évben nevezte ki az uralkodó István főherceget, József nádor fiát Magyarország királyi helytartójává és a budai várban méltó lakásáról is kívánt gondoskodni. Az átalakítási terveket Rupp László, bécsi Hofbaumeister-Ingenieur (Kohlmarkt 281. sz. a.) készíti és ő vezeti 1849 áprilisáig az építkezést. Kivitelező építőmester a pesti Zitterbarth Mátyás, Moczka Ferenc pedig az építési felügyelő. Ruppnak Grünne gróffal, István főherceg főudvarmesterével 1847-ben kötött szerződését, sajnos nem találtuk meg, ez évenként 4000 Ft tiszteletdíjat biztosított Ruppnak a munka tartamára.⁴ Ő szélesíti meg a dunai homlokzat közepén a négy oszlopos kolonnádot hat oszlopra (23. kép) és ő készíti az udvari középrizalit helyreállítási terveit a bábos mellvéddel.⁵ A hat oszlopos kolonnádnak négy oszlopossá való visszaállítása, mint azt napjainkban tervezik, esztétikai bűn lenne. Mária Terézia

palotájának négyoszlopos kolonnádja felett annakidején domború, magas kupola, majd torony emelkedett. Az alsó kiképzés ezt készítette elő, később azonban helyére manzárd került, ez pedig hat oszlopot kíván. Még indokoltabb ez a 310 méterre meghosszabbított homlokzaton, mikor az előbbi manzardos rizalitot észak felé megismételték. Ezért hangsúlyozta Hauszmann a hátraugró, újkupolás középrészt is oszlopsorral. A két előlépő rizalit kolonnádjainak most feltétlenül hat oszlopsznak kell maradnia.

A palota megújítási költségeit Rupp 441 281,50 Ft-ra irányozza elő, 1849. április 21-én (a melléképületekkel együtt) az összköltséget 635 468,02 Ft-ra teszi. A költségekből bizonyos egyszerűsítéssel 147 337,44 Ft-ot megtakaríthatnak, így a várta elhagyható (20 572,12 Ft).⁶ A hadügy-miniszter kívánságára a várfalakat a palota hosszában kijavítják.⁷ Úgy látszik azonban, Rupp nem szorgalmazta kellő eréllyel az építkezés menetét, ami a háborús viszonyok miatt érthető is. Zitterbarth Mátyás építőmester szerint az istálló-épülethez nem is készültek megfelelő tervek. Berger Lajosnak, az Építészeti Igazgatóság vezető-adjunktusának gróf Almásy Móric királyi kamarai főnökhöz és az utóbbinak báró Krauss Fülöp osztrák pénzügyminiszterhez intézett jelentésében olvasuk,⁸ hogy 1849 februárjában miként áll az építkezés és mik lennének a haladéktalanul végrehajtandó munkák, amelyek az épületeket megóvják az idők viszontagságaitól.

Eddig lényeges átalakításokat és új építkezéseket hajtottak végre. A palota dunai homlokzatának átépítését megkezdték, a régi kolonnádot lebontották, újat, szélesebbet építettek helyébe, a délkeleti oldalon a III. emeletet részben levakolták. Az udvari oldalon a középrész csak nyersen vakolva. A palota földése, a dunai manzárd befejezendő, a rész-föld-csövek felszerelendő, a kőtalapzat elkészítendő. Belsejében a földszint, a II. és a III. emelet teljesen kész, éppígy az I. emeleten István nádor és felesége lakosztálya, a királyi páré a trón- és a nagy díszterem kivételével, az utóbbinak a márványozása félig alapozva, mennyezete simán vakolva. A király szobájában a falakat valódi gobelinek fődtek. A padló fektetése, a falak kárpitozása, az ablakok festése még hiányzik. Az 1847-ben megkezdett istálló-épület külső és belső középfalai már állanak, részben levakolva, a tetőt fölállították, a palafedés a részszegélyekkel munkában van. A régi, emeletes prépostsági épületet a palota és a szertár (Zeughaus) között lebontották. Ha a munkások a háborús veszély miatt Budát nem hagyták volna el, mind a palota, mind az új istálló-épület elkészült volna. Berger szerint Rupp nem tartotta be szerződési kötelezettségeit és minthogy István nádor az országból eltávozott, Grünne főudvarmester pedig más beosztást nyert, így a megbízás Rupptól elveendő és megbízhatóbb kézbe kellene átadni. Almásy javasolja, hogy Bergert bízzák meg a szükséges mérésekkel, a költségelőirányzat elkészítésével.⁹ Bécsből kellene magasabb rangú, császári szakértőt a helyszínre küldeni, aki Bergerrel együtt mindent megvizsgál, és javaslatot tesz. Almásy föl is hatalmazta Bergert, hogy a legszükségesebb munkákra,

így a tetőfedésre, lefolyócsövek felszerelésére, a kőtalapzatra nézve készítsen mielőbb költségvetést.¹⁰

1849. májusában a szabadságharc eseményei, Buda bevétele azonban az építkezést félbeszakították. Görgey Komáromból a Nagy Sándor vezényelte I., s a Knezics parancsa alá tartozó III. hadtesttel április 29-én minden ostromszer nélkül a Duna jobb partján Buda fölszabadítására indult. Kmety hadosztálya a Dunán Esztergomnál, Auliché pedig a Lágymányosnál átkelve hozzájuk csatlakozik, így 35—40 000 főnyi haderő egyesült a vár alatt.¹¹ Budát a svájci eredetű Hentzy tábornok védi. Atyja a császári hadseregben szolgált, ő Debrecenben született, az előző év nyarán alezredeként esküdött föl a magyar kormányra és a szerbek ellen harcolt. Később ezredesi rangban Pétervárad parancsnoka lett, de Mayerhoffer fondorlatai következtében árulást kísérelt meg. Budán haditörvényszék elé állították, a magyar kormánynak Debrecenbe távozása okozta zavarban azonban itt rekedt, és a császáriak alatt visszanyerte szabadságát. Az osztrák fővezér őt nevezte ki tábornoki rangban Buda parancsnokává.

Budavár elhanyagolt erősítéseit a császáriak kijavították, a bástyákon számos ágyutelepet létesítettek, és alul a Duna partján levő vízvezetékeket megerősítették. Hadikészletük bőven volt, eleségük is pár hónapra való, így Hentzy joggal remélhette, hogy tarthatja a várat, míg az egyesült osztrák-orosz hadsereg fölmenti őket. Klapka tábornok is, akinek Pesten hivatalos dolga volt, azt tanácsolta Görgeynek, hogy tekintettel Buda újabb megerősítésére, Kmety 15 000 főnyi hadosztályával inkább zárassa körül a várat, maga pedig főserégével és a komáromi őrség egy részével megerősítve vonuljon Bécs felé a császáriak ellen. Görgey, bár elegendő idő lett volna, nem hallgatott Klapkára, az ostromhoz szükséges nehéz lövegek nélkül Buda alá vonul, hová május 2-án érkezik. Ágyúit a környező hegyekben állíttatja föl. Másnap megadásra szólítja fel Hentzyt. Mivel parlementaire-einket a császáriak le szokták tartóztatni, fogoly osztrák tiszttel küldi levelét. A vár megadása esetén becsületes hadifogságot ígér neki, tisztjeinek és a legénységnek. »Az úgynevezett Budavár — üzente — nem vár, ön pedig, tábornok, megfoghatatlan módon választatott ki az osztrákoktól egy Don Quijote-i feladat végrehajtására, a melynek — ha legtragikusabb módon felel is meg, alig óvhatja meg magát a nevetségességtől. Ha azonban ezt nem fogadná el, Pestet szükségtelenül bombáztatná, vagy a Lánchidat, az építészeti remekét megrongálná, honnan e város és híd kímélése végett nem fogják támadni, úgy önnek becsületszavam adom, hogy a vár bekövetkezett megvétele után az egész várőrség kardra fog hányatni és még családjának jövőjéről sem állhatok jól.«

Hentzy erre néhány óra múlva megüzeni, hogy Budát január óta jól megerősítették és utolsó emberéig tartani fogja. Ha Görgey a bástyákra tüzel, ő Pestet löveti. Görgey a válasz után, május 5-én megrohanta a várat, de visszaverik, 12 fontos ágyúit alig tettek kárt a bástyákban. Ő maga a szembenlevő Svábhegyről, a Pollack Mihálynak tulajdonított

Óra-villából szemléli az ostromot. Majd Komáromból hozat 18 és 24 fontos ágyúkat, öreg tarackokat és újra fölveszi az ostromot... Alig ütöttek azonban rést a fehérvári kapunál, Hentzy hevesen kezdi Pestet lövetni. »A pompás építményű Duna-sort — mint Görgey jelenti (Horváth Mihály) — több helyen egyszerre fölgyújtá. A tűz, a nagy szél által élesztve, csakhamar elterjedt s Pestnek legszebb részét rommá hamvasztotta. E látvány borzasztó volt! Az egész várost lángtenger borította — nincs toll, mely e látványt egész valóságában leírhatná.« Görgey annál szentebb kötelességének tartotta a fővárost az emberiségből kivetkőzött ellenségtől minél hamarabb fölzsabadítani. »A Dunasoron 40 ház, köztük a képviselők gyűlése helyéül szolgáló palota — Pollack Vigadója — is rommá lövöldöztetett.« A bosszus Görgey viszonzásul a vár középületeit gyújtja föl, a pesti nép pedig, feledve, hogy saját városa pusztul, Kossuthot és Görgeyt éltetve, ujjongó örömmel üdvözli a lángokat, melyek a királyi palota ablakait nyaldossák.

A május 15-i sikertelen éjjeli ostrom után, mely a várbeliek által fölgyújtott Víziváros világánál folyik, Görgey május 21-e éjjelén újabb rohamra indítja csapatait, ezúttal eredménnyel. A fehérvári kapunál ütnek rést, reggel 5 óraker az olaszok kitűzik a fehér zászlót, de utána még rettentő utcai harcok folynak. Szekulics ezredes zászlóaljával Pestről a Lánchídon át Budára akar nyomulni, mikor azonban a híd közepére ér, iszonyú dörgés rázza meg a levegőt. Alnoch császári ezredes gyújtatta meg az aknát, mely a híd fölrobbantására volt hivatott, az akna azonban szerencsére rosszul teljesíti kötelességét, »a dicső művet« alig sérti meg, ellenben a vandál tett végrehajtóját elpusztítja. Megcsonkult hulláját félig megégve találták meg. Reggel 7 óraker a vár minden pontját elfoglalják, az ellenség leteszi a fegyvert. Hentzy pár óra múlva az ápolás ellenére belehal a résnél kapott sebeibe. Görgey a várat a kormány tudta nélkül rombolni kezdi. Hálaadó imák magasztalják súlyos véráldozatot szenvedő csapatainkat, melyek — mint hirdették — a világszabadság bástyái lettek.

Sajnos, alig 2 hónapig birtokoltuk Budát, július 22-e körül föl kellett adni a várost, az osztrákok ismét bevonultak. A főudvarmesteri hivatal augusztus 28-án 3035. sz. a. Bécsből két építési ellenőrt — az egyik Josef Lang, a későbbi palotakapitány — küld Budára az összelőtt várpalota és melléképületeinek megvizsgálására. A háború miatt hajón 2 nap alatt teszik meg az utat és báró Geringer Károly, Magyarország polgári commissarius meglesztésére szeptember 1-én már Budára érkeznek. Szeptember 14-én innen számolnak be kiküldetésükről, és a főudvarmester november 24-i 4541. sz. fölhívására Lang december 12-én teszi meg a legszükségesebb munkákra vonatkozó, szobáról szobára szóló jelentését.¹² Több melléképület az ostrom alatt elpusztult, köztük a várta, vagyis a katonai őrség és a koronaőrség tanyája és a várfalakon kívül a kocsiszínek. Helyreállításuk, kiépítésük sürgős és kívánatos. Lang költségvetést és terveket is mellékel jelentéséhez. A várta a palota felé földszintes lenne, nyugat felé 2 emeletes, és egy tengelye kiugornék

a várfalból. Alsó emelete kocsiszín lehetne, I. emelete pedig szolgák lakása. A leomlott istálló-épület, tűzoltó-szertár, építési iroda helyiségei stb. a palotában és az istálló-épületben biztosítandók. A palota teljes födele leégett, attika-párkánya elpusztult, a rézalkatrészek nagy részben. A Duna felőli középrizalit új oszlopcarnokát le lehetne bontani — esetleg az az udvar felé is pilaszterekkel pótolható — a többi rész többé-kevésbé szintén megsérült. Két év előtt Reischl ácsmester az egész palotát körül-állványozta, ebből csak a nagy szálfák maradtak meg, a többi mind elégett. Az ostrom előtt csak a III. emelet délkeleti része készült el az új, félköríves ablakokkal. Az udvari homlokzat a 24 padlásablakkal, a császári sasos címerrel az ágyúzásnak nagy részben áldozatul esett, a korábban megindult munkálatok, a vakolat, a párkányok, bábok, a kőtalapzat, az ablakkeretek elpusztultak. Most szükségtes takarja az épületet.¹³ Az északi négyszög nagy kapuját teljesen átlótték.

Belül az alsó négyszög a földszint boltozatáig kiégett, itt lakott István nádor, a középrészben 14 terem viszont alig sérült meg, a szép Blondel-kályhák állnak. A nagy díszterem félig-kész márványozása és fehér mennyezetvakolása is épen maradt; a plasztikai díszek August La Vigne udvari szobrász bécsi műtermében vannak. A trónteremben Holzmann szobrászi és aranyozási munkái sértetlenek. A megmaradt mennyezetekből csak a királyné öltözőszobájának plafondja volt fából, a többi mind stukkó, amelyet le kell verni. Az északi négyszög a kápolnával szenvedett a legkevésbé, a tető sem égett le, a II. emeleten 28 szoba szinte sértetlen. Már első jelentésre, a főudvarmesteri hivatal úgy döntött, hogy egyelőre csak a tetők, homlokzatok, lefolyócsövek, fagerendák, ajtók és ablakok állítandók helyre.¹⁴ Ezenkívül az István nádor által rendelt és elkészült munkálatokat kiküldendő fölvizsgáló bizottság véleményezése alapján ki kell fizetni, így a nagy díszterem falainak és mennyezetének La Vigne-től származó munkát, éppígy a 3 könyvtári szoba aranyozását Holzmanntól.¹⁵

Az 1847-ben megkezdett istálló-épület, a vele kapcsolatos téli lovarda, a szolgaház fő- és válaszfalai már az ostrom előtt megépültek, a főhomlokzatot levakolták, a földszint boltozatai elkészültek. Az angol palával fődött épület csak a nyugati, a bástya felőli és az északnyugati oldalon sérült meg lényegesen, de az ostrom után kifosztották. Láng Zitterbarth kőfaragómesterrel helyreállította a lépcsőket. Most csak azokat a munkákat kell végrehajtani, amelyek az épület megóvása szempontjából föltétlenül szükségesek, a belső helyreállítása, a díszítés későbbre halasztható. A tetőfedés, a homlokzat munkái, a lefolyócsövek fölszerelése mindkét épületen elvégzendő. El kell határozni, hogy a palotával kapcsolatban Rupp alternatív tervei (I—III) közül melyiket valósítsák meg. Meghagyandó-e a III. emelet, kupola kerüljön-e föléje? Pest felé a rizalit négy- vagy hatoszlopos legyen-e, az udvar felé oszlopos rizalitet vagy csak teraszt építsenek-e a földszinti kiugrásra? A főudvarmester a pénzügyminiszterrel egyetértve Montoyer palotakapitányt is megbízta homlokzattervek készítésével. Az A) I. terv megtartja, a B) I.

elhagyja a III. emeletet és magas attikával pótolja. A kolonnád az utóbbi terv szerint mind a két oldalon szintén elmaradna, a földszinti rizalit fölött terasz lenne, mögötte pilaszterkiképzés. Lang szerint technikai és építészeti okok a III. emelet meghagyása mellett szólnak, bár válaszfalait a tetőszerkezethez erősítették, ezek az ostrom alatt megsemmisültek vagy nagyon megsérültek. Huzatos voltak miatt a III. emeleten nem lakások, csak raktárhelyiségek lennének. A helyreállítás költségeit Lang 1849 decemberében 16185,40 Ft-ban jelöli meg. Egészben a palota legsürgősebb munkái 128 655,48, az istálló-épületé pedig 68 686,41 Ft-ba kerülnének.¹⁶ 1847-től kezdve a palota építési munkálatai az istálló-épülettel együtt 394 515,15 Ft-ba kerültek.

Geringer báró, Magyarország commissarius 1850 augusztusában 14 846. sz. a szorgalmazza Liechtenstein Károly herceg főudvarmesternél a palota helyreállítását. A középrész ugyan kevésbé sérült, de az idő viszontagságai, a tetőnélküliség nagy károkat okozhat. A legépebb felső-négyszöget, ahol a kápolna és a dunai oldal I. emeletén a palatinus főudvarmester irodája, lakása volt, kellene először helyreállítani. A bécsi pénzügyminiszter is a helyreállítás mellett foglal állást.¹⁷ A tárgyalások eredményre vezetnek, és a király 1851. november 17-én elrendeli az egész palota helyreállítását. Először az alsó négyszög kerül sorra, hogy Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári helytartója, aki jelenleg a Sándor-palotában lakik, családjával beköltözhessenek, majd a középrész, ahol az uralkodópár lakosztályai lesznek és utána a felső négyszög.

Schurer von Waldheim kormánytanácsos, a dikasteriális (kormány-széki) épületek igazgatója 1851. november 23-án tesz jelentést (3364—1850) a palota és melléképületeinek munkálataira nézve. A földszintes prépostság a palota és a Zeughaus között már nem létezik. Waldheim is fölveti a kérdést, hogy a palota III. emelete helyreállítandó-e vagy lebontandó. Favázás szerkezete miatt huzatos volt, alig használhatták, minthogy azonban a külső falak jók, javasolja, hogy belső falak nélkül bútor-raktár céljaira állíttassék helyre. A Duna felé 13 ablakos, az udvar felé 7 ablakos lenne, attikával, kőszobrokkal. A palota rizalitja kelet felé 6 oszlopos legyen, az udvar felé az oszlopokat lizenák pótolják. A többi maradjon meg régi formájában, bár a II. emelet ablakai nem szerencsések, de ezen díszítéssel javítani lehet. Szerinte a palota stílusa olasz reneszánsz (?!). A középrészt jelenleg szükségtető fedi, de héja angol palával kicserélendő. Jelenleg a várta is a palotában van elhelyezve, pedig ennek kívül a helye, csak így védhetik meg a betolakodóktól, továbbá a papok is a palotán kívül lakhatnak. Waldheim szerint a helyreállításra legalább 200—225 000 Ft szükséges.

Az istálló-épület — a jelentés szerint — Rupp László építész »szerencsétlen« alkotása. Padlóját az épület nagy terjedelmére és az emelkedő telekre való tekintettel legalább 8 lábbal alacsonyabbra kellett volna helyezni. Nemcsak olcsóbb, hanem szolidabb is lett volna. 100 ló helyett elegendő lesz 50 lóra tervezni, ehhez még kisebb istálló csatla-

koznék 4—8 beteg ló számára. Az alsó részt kocsiszínek, raktárak, szénáskamrák számára lehetne fölhasználni, az emeleten nyereg- és szerszámkamra és személyzeti lakások lennének elhelyezve. Helyreállításra 70—75 000 Ft szükséges. A jászolok márványból készülnének.

A részben egyemeletes Stöckl-épületet az ostrom alatt rommá lőtték.¹⁸ Ide helyezné Waldheim a főőrséget 120 emberrel és oldalain az emeletekre a 3 pap lakását. Építése 25—28 000 Ft-ba kerülne. Az összes helyreállítási költségeket Waldheim — beleértve a prépostság helyén a palota és a Zeughaus közötti rácsot is — 330—350 000 Ft-ra irányozza elő, — tekintettel a »magyarok ízlésével számoló cikornyásabb kivitelre«. A helyreállítás pénzügyi részét az 1851. november 17-i legfelsőbb kézirat a pénzügy- és a belügyminiszterre ruházza. 1852. február 2-án adták ki a helyreállítási munkákra a fölhívást, 10-én elintézték az ajánlatokat. Az alsó négyszögnek Kimmach Lajos, a középrésznek és a felső négyszögnek Pollack Ágost, Mihály fia az építő-vállalkozója. Egyedül Szabó István bútorasztalos mester a magyar nevű iparos.

A pénzügyminiszter 1852. május 8-án kelt 6565/F. M. sz. rendeletével Waldheimet bízza meg a palota helyreállításának és díszítésének vezetésével, aki már előbb, március 26-án fölterjesztette költségvetését. A munkálatokat azonban régebben, 1851 decemberében megkezdték. Alatta az alsó négyszöget, a középrészt és az összes kerti épületeket vették munkába. Az 1851—52. év enyhe telén is dolgoztak, az alsó négyszöget tető alá hozták, sőt az I. emeleti lakosztályt is helyreállították, így a király 1852 nyarán itt lakhatott. Az ideiglenes helyreállítás költségeit, 8699 Ft-ot e célra Albrecht főherceg előlegezte. Ősszel Waldheim az ideiglenesen leállított munkálatokat tovább folytatta és az istálló-épület helyreállítását is megkezdte.

Liechtenstein főudvarmester, illetőleg a pénzügyminiszter közli az Albrecht lakosztályára vonatkozó szükségleteket Almásy kamarai főnökkel és Waldheimmel, hogy a munkálatok megindíthatók legyenek. A nagyobb összegű költségek igazolják, hogy méltó rezidenciává akarják kiépíteni a palotát. 1852. augusztus 10-én kelt Ferenc József rendelete,¹⁹ hogy a budai királyi palotának, melyet a „fegyveres fölkelés“ Magyarországon elpusztított, körülbelül 980 000 Ft-ra tehető helyreállítási költségeit a kincstárból előlegezzék, és ezt 4 év alatt 245 000 Ft-nyi részletekben az egyenes adók önkéntes fölemelésével megtérítsék. Valószínűleg az 1852. évi nyári tartózkodás eredménye az elhatározás. A belügyminiszter tartozik ezt az összeget már az 1853. évi költségvetésben előirányozni, egyúttal augusztus 20-án (5026/M. I.) közli Albrecht kormányzó-főherceggel, hogy a visszatérítést a maga hatáskörében fogantatosítsa. Eredetileg Ferenc József már az 1852-i költségvetésbe akart utólag 400 000 Ft-ot fölvétetni, de a belügyminiszter aggodalmait fejezte ki ellene.²⁰

Liechtenstein főudvarmesternek 1853. január 20-án a pénzügyminiszterhez intézett iratából értesülünk a munkák természetéről.²¹ Helyszíni látogatása után a király úgy rendelkezett, hogy a munkákat

olyan egyénre ruházzák, aki kívánságait teljesen ismeri. Ezért a Waldheim által eddig teljesített munkálatokat Liechtensteinnek kellett fölülvizsgálni. Az alsó négyszögben, Albrecht lakosztályaiban a szobák beosztása rendben van, ezzel szemben az építésvezetőség 20 mennyezetet rendelt meg felsőbb meghatalmazás nélkül Moosbrugger stukkátornál és Dietmann szobrásznál. Köztük kettőt a király, 18-at a főherceg lakosztálya számára. A mennyezetek rajzainak stílusa nem egyezik a palotáéval, különösen szegényesek Albrecht hálószobájában, a buffetben és a gyűlésteremben. Ezeket Liechtenstein csak abban az esetben fogadná el, ha nem lehetne a megrendelést visszavonni. Bizonyára az ötvenes évek száraz romantikája érvényesült bennük. Különösen két terem (a tervrajzon a 28^{1/2} és a 28) mennyezete nem egyezik a lakosztályok Blondel-stílusával. Szerencsére csak 3 készült el már teljesen, ezek kijavíthatók, a többi és a meg nem felelő részletek egyszerűbb helyiségekben alkalmazandók. Ne legyenek gipszből, hanem francia módra, nemesebb anyagból, ami természetesen költségesebb. A falak díszítése sem fogadható el, Liechtenstein melléli az új díszek rajzát.

A kastély középső része (24. kép) most is a királyi pár számára készül, a beosztását Liechtenstein állapítja meg. A kíséret tagjai számára nincs elegendő hely, így ezeknek a Stöckl-épületben kell lakniuk. Belső, titkos lépcsőt kell tervezni a király lakosztályából a II. emeletre szárnysegédéhez. Ezt már Waldheim utóda, Josef Weiss végzi el (43—1854. Bl.). A falak díszeit és a mennyezeteket a megadott tervek szerint kell kivitelezni, a nagy terem mennyezete az udvar felé még nem végleges, meglevő maradványok tekintetbe veendő. A középrész homlokzata, a III. emelet és a tetőzet kiképzése ellen nincs észrevétele, ezekre nézve elfogadja Waldheim terveit. Költségük 66 493 Ft. (A Duna felőli rizalit oszlop-sora csak 1854. után készül el!)

A felső négyszögben, az I. emeleten szélesebb átjáróval kell biztosítani a közlekedést a kápolna mögött az oratóriumhoz. Ugyancsak az emeleten a Duna felé egy főhercegi tartalék-lakosztály létesítendő, ide lehetne áttenni a kevésbé megfelelő mennyezeteket. Fölötte a II. emelet északi és keleti oldala gróf Braidáé, Albrecht főudvarmesteréé. Ezekre vonatkozólag Liechtenstein előterjesztést vár Waldheimtől.

Az istálló-épület balszárnya a Stöckl-ig a királyé, a jobbszárny pedig Albrechté. Az új Stöckl-épület két emeletes legyen és egy vonalban épüljön az istállóval. Földszintjére a kastélyfelügyelő lakása, az I. emeleten tartalék-lakosztály, a II. emeletre a plébánia kerül. A vártának a régi helyén kell fölépülnie a nagy udvar szélén, boltozott alépítményre, a palota stílusában. Ezt Lang tervezze a katonai Genie-igazgatósággal. Szükséges a palota számára megfelelő víztartályról gondoskodni, ahová gőzerővel hajtják föl alulról a vizet. Erre vonatkozólag Waldheim Langgal tegyen előterjesztést. Az üvegházon a király kívánságára a címer mellőzendő. A Szarvas térről fölvívó út torkolatát a vár udvarán még tovább boltozzák be, hogy elegendő hely legyen az udvaron. Amennyiben a tervezett, új út — az Albrecht út, a mai Hunyadi János út —

megvalósulna, úgy a Szarvas térről jövő út alagútját az udvarban meg lehetne szüntetni és átboltozott részét raktárul használni. A régi út megszüntetésének gondolata tehát nem a Közmunkák Tanácsától és nem Ybl Miklóstól származik. A palotát a Stöckl-épülettel szemben vasráccsal kell lezárni. A várfalaknak kékeszürke festését a kertben mellőzni kell.

A várpalota déli szárnya, az ún. alsó négyszög 1853 tavaszára befejezendő, de Albrecht ezt addig nem veheti igénybe, míg a királyi pár lakosztálya a középrészben el nem készül, mert addig Albrecht lakosztálya számukra fenntartandó. Mostani lakását, a Sándor-palotát egyébként helyreállították számára.²² A középső rész legkésőbb 1854 tavaszán, a felső négyszög pedig 1854 nyarán kell, hogy elkészüljön. Az új istálló-épületnek már az idén (1853) nyáron készen kell lenni. Éppígy a várta építése is halaszthatatlan, ezzel együtt foganosítandó az udvarra torkolló út további bebólozása. A Stöckl-épület megkezdése is sürgős, 1854-ben a lakóknak be kell költözniök.

A költségek az államkincstár részéről addig előlegezhetők, míg fölosztásuk megtörténik. Hogy a király részéről engedélyezett 980 000 Ft elegendő-e, erre Liechtenstein nem tud válaszolni, fölösleges dolgokat azonban nem kér. Waldheimnek ezért szigorú utasítást kell adni, hogy a fentiekhez alkalmazkodjék. Tartozik mind a pénzügyminiszter, mind az ő utasításait figyelembe venni.²³ A díszítésnek a természet-nagyságú minták után végzett munkálatait Lang mérnökkel együtt köteles állandóan a legkisebb részletekig ellenőrizni.²⁴ Látszik, hogy Liechtenstein főudvarmester ízlését a bécsi légkör kifinomította. Célszerű lenne, ha Waldheim, mielőtt véglegesen kidolgoz egy tervet, elfogadás végett előbb neki bemutatná. A költségek túllépését esetről esetre közölnie kell, hogy a fedezetről gondoskodjanak. Csak megbízható iparosokkal szabad dolgoztatnia, akik között titkos pályázat döntsön.

Ízlés szempontjából az irányítást Liechtenstein a maga számára tartja fenn mind a lakosztályok díszítésére, mind berendezésükre nézve. Erre vonatkozólag a királytól 1852. szeptember 3-án fölhatalmazást kapott. A maga részéről nem tűr semmiféle beavatkozást.

A pénzügyminiszter 1853. február 4-i 1297. sz. válaszában biztosítja a főudvarmester hatáskörét a munkák vezetésére, viszont pénzügyi szempontból való hozzájárulás végett kéri, hogy a terveket neki is mutassák be előzetesen.

Waldheim 1853. március 12-én továbbítja Carl Neuwirth dikasteriális mérnök 6 tervét Bécsbe Liechtensteinnek a palota tetejére és az udvari nagy órára nézve és kéri, határozza meg, mit ábrázoljon a dunai oldalon az attikára kerülő 4 szobor és mik legyenek a jelvényei. Ezeknek együtt kell készülniök a tető munkáival. A főudvarmester egyben hozzájárul a főlhajtó átboltozásához, a palota udvarának szabályozásához, továbbá ahhoz, hogy az alsó négyszögből még egy kijárat létesüljön, és hogy a várta hátsó oldala boltozatokon nyugodjék. Ezért a falakat megerősítik és kövel burkolják. A várta stílusa egyezzék a palotáéval,

harci jelvényekkel való díszítése fölött később döntenek. Az üvegház attikadíszje mellőzendő. Albrecht felesége, Hildegard főhercegnő szalónja részére Brunarius párizsi cégtől 2 órát és 4 pár kandelábert rendelnek 6400 frankért. Albrecht többször rendez termeiben házi hangversenyt és ezért a bécsi Thonet cégtől 300 széket hozatnak 2400 Ft-ért.

1853 telén Waldheim súlyosan megbetegszik és nyáron elhúny. A munka menete emiatt meglussul, a pénzügyminiszter Sprenger osztálytanácsost küldi le Bécsből, hogy a további teendőket előkészítse. Kiderül, hogy a helyreállításra eddig engedélyezett 980 000 Ft nem elégséges. A pénzügyminiszter július 13-i 10.723. sz. rendeletével Josef Weiss bécsi kereskedelemügyi miniszteri építési felügyelőt bízza meg a munkálatok vezetésével. Weiss július 20-án kezdi meg munkásságát és ő intézi Bécsből egyben a velencei császári rezidencia, a *Procuratie nuove* berendezésének munkálatait.²⁵ Ő is, mint Waldheim, csak időről időre rándul le Budára, helyettese Carl Neuwirth építési ellenőr. A pénzügyminiszter 1853. szeptember 30-án 15.676. sz. a. engedélyezi a dunai oldal rizalitjának attikáján álló 4 szobrot, az Erő, a Béke, a Vallás és az Igazság 9 láb magas alakját és a mindkét oldal attikájára kerülő 14 vázát 6320 Ft összegben. Mindezt August La Vigne mintázza és faragja Bécsben és 1854 novemberében szállítják Budára. Az órát pedig Wurm mechanikus szerkeszti és szereli föl 996 Ft-ért (15.239. sz. 1853. szeptember 30).

A király 1853. november 14-én kelt elhatározásával újabb 592 600 Ft-ot engedélyez a palota és a melléképületek helyreállítására, de ez túl nem léphető összeg,²⁶ és Magyarország hasonlóképpen tartozik az egyenes adók fölemeléséből megtéríteni.²⁷

Weiss 1854. március 4-én a bécsi pénzügyminiszter 1853. november 21-én 18 518. sz. a. kelt fölhívására közli Teleki Józseffel, a Magyar Tudományos Akadémia elnökével, hogy az uralkodó 1854. november 14-én elhatározta, hogy a nagy díszterem mennyezetét 3 magyar történeti freskóval ékesítteti. Kérdi, mik lennének azok a mozzanatok, melyek leginkább megörökítésre alkalmasak. Teleki március 23-i válaszában 9 magyar történelmi eseményt jelöl meg, ezekből választhatnak. Az Árpádok idejéből a vérszerződést, Szent István megkeresztelését, és Szilveszter pápa átadja a magyar követnek a koronát; a vegyes háziakból Nagy Lajos bevonulását Nápolyba, Hunyadi János nándorfehérvári győzelmét, Mátyás bevonulását Budára; az új korból Zrínyi Miklós kirohanását 1566-ból, Buda visszafoglalását 1686-ban és a Vitam et sanguinem-et 1741-ből. Teleki választát Weiss március 26-án továbbítja Bécsbe, majd április 21-én megkeresi Peter Krafft bécsi palotakapitányt, az ottani képtár (Felső Belvedere) igazgatóját, valamint Leopold Kupelwiesert, a Képzőművészeti Akadémián a történeti festészet tanárát, mondjanak véleményt arra vonatkozólag, miként kell a díszterem mennyezetét a freskó számára előkészíteni. Krafft már e hó 27-én megadja választát.²⁸ A díszteremnek 15 000 Ft-ra előírányzott freskóját Swoboda Eduard bécsi arc- és életképfestő készítette volna, aki nem egy templomot is díszített falképekkel. Mind a díszterem, mind a közép-rész

(uralkodói lakosztályok) szobrászi munkáit August La Vigne udvari szobrász tervezi és készíti, a múmárvány-munkákat pedig a díszteremben Hieronymus Moosbrugger »Marmorierer és Kunststuckaterer« végzi kitűnően. La Vigne az összes munkáért 130 406, Moosbrugger egyedül a díszteremért 9500 Ft-t kap. A trónterem márványozását is ő készíti.²⁹ Zentnernek a falak, Heder- és Kölblnek a bútorok aranyozásáért 11 698, Georg Steindörfernek az asztalosmunkákért 18 076, Moosbruggernek a kályhafalak múmárványozásáért pedig 243 Ft-ot utaltak ki. La Vigne-től származnak a világítótestek is. 1854. május 1-én kezdik a munkákat. A főudvarmester kívánságára a királyi lakosztály előtt a fölépcső pihenőjét mozaikkövezéssel látják el. A kápolnához vezető folyosó padlójával együtt ezt Johann Bapt. Odorico készíti 1224 Ft-ért (212. és 533. Bl.). Az alsó négyszög munkálatai már annyira elkészültek, hogy 30 terem falait a pénzügyminiszter hozzájárulásával brocatellel, illetőleg selyem-damaszttal vonják be. Ősszel Albrecht már ide is költözhetne, de a királyi pár lakosztályait a középrészben még nem fejezték be, ezért egyelőre a Sándor-palotában marad.

Május 8-án a pénzügyminiszter értesíti Weisst, hogy a királyi pár a közel jövőben talán Budára megy, így lakhatásukról gondoskodni kell. Tisztítsák meg a környezetet a fölhalmozott bontási és építési anyagtól. Augusztus 14-én pedig utasítja (14 380.—1854), hogy költségvetés szerint járjon el a rendelkezésknél. A külső szobák egyszerűbben képezendők ki, mint a királyi pár és Albrecht lakosztálya, az előszobákban nem szükséges faburkolat, csak így lehet a költségvetés keretében maradni. Weiss szerint (395. szep. 4.) még a királyi lakosztályok sem díszesebbek Albrecht helyiségeinél, csak az előbbieken nemesebb, harmonikusabb stílusra törekedtek. Bizonyos szabadságot kér a tervezésben, nem vállal felelősséget olyan megoldásokért, amelyek sértenék az uralkodó tekintélyét. A felső négyszög földszintjén lesznek a konyhák, a cukrászat és a pincészet.³⁰ Pollack Ágost építőmester, Reischl Antal ács és Hofhauser Antal kőfaragó végzi a felső négyszög tetejének helyreállítását (20—1854. Bl.). A régi tető egy része megmaradt, mégis az egyéb vele kapcsolatos munkákkal együtt 28 942 Ft szükséges. Eddig a 4 manzárd közül már kettő kész a köztük levő nyeregteretével, a másik kettő anyaga szintén a helyszínen fekszik készen. A vendéglakosztály összes költségei 32 930 Ft. La Vigne végzi itt is a szobrászi, Szabó az asztalos-, Moosbrugger a stukátor-, Zentner az aranyozó munkákat, mint az uralkodópár lakosztályában, a selyemszöveteket pedig a bécsi Franz Bujatti gyárostól hozatják (206 331. és 499—1855).

Ugyancsak a felső négyszögben levő kápolna helyreállítására 1854. február 20-án 14 871 Ft-ot irányoztak elő, de ez nem látszott elegendőnek. Albrecht 1856. február 28-án 607. sz. rendeletében az iránt intézkedik, hogy bizottság alakíttassék a restaurálandó kápolna szükségleteinek megállapítására. Weiss építésvezető, Vinzenz Rudolf prépost, Lang palotakapitány, Schober palotaellenőr és Reitter főmérnök, a budai Építési Igazgatóság képviselője foglal benne helyet. Reitter szerint

a munka elvégzésére 18 646 Ft szükséges, ebből azonban az udvari kincstár 11 996 Ft-ot visel, a többit a kincstár, mert a kápolna nemcsak udvari templom, hanem várplébánia is.

A király engedélyezi mindkét összeget, a munkálatok azonnal megindítandók, a pénzügyminiszter pedig október 31-én (652—1856. Bl.) utasítja Weisst, hogy a kápolna-bejárat egyszerűen képezendő ki, ne veszélyeztesse a szomszédos főkapu hatását. A gazdagabb megoldás — 3 egyházi erény alakja — helyett a főudvarmester azt fogadja el, amelyen angyalfejek fölött kereszt látható. Mintázását, faragását La Vigne vállalja 500 Ft-ért. Moosbrugger végzi a kápolnában a márványozást, Zentner az aranyozást, Szabó az asztalos-, Holle a mázólmunkát. Albrecht utasítására 1857-ben a kápolna hajója számára 2 üvegcsillárt rendelnek. 1857 februárjában fejezik be a helyreállítást, a pénzügyminisztérium 11 883 Ft-ban állapítja meg a ráeső kiadásokat. Az egyházi ornátusokat a bécsi Leman cég szállítja külön 3340 Ft-ért. A királyi pár oratóriumát is rendbehozzák 2446 Ft-ért, itt is La Vigne végzi a főbb munkákat.

Weiss bécsi utasításra szorgalmazza a gázvilágítás bevezetését, de a város pénzügyi nehézségek miatt kénytelen a budai vezetékek építését egyelőre elhalasztani. Ezenkívül Weiss 6 lóerős gőzpumpát rendel a dunaparti vízművek számára, mely a palotába fölyomja a vizet. Schober Henrik kastélyfelügyelő javaslatára a palota felső négyszögét a Zeughaussal összekötő falat a pénzügyminiszter engedélyével nem körívből, hanem egyenesen kapcsolja össze a palotával, és az így létesült sarkot vasráccsal védi a beszennyezéstől.

Az 1854. február 13-i királyi rendelettel Weiss tervei szerint³¹ emelendő Stöckl-épület alatt hadászati szempontból a katonai Genie-Direktion hozzájárulása értelmében megerősítik a falakat.³² Lang palota-kapitány Schober palota-ellenőrrel és Neuwirth építési ellenőrrel, Weiss helyettesével kitérték a Stöckl-épület telkét; eszerint a palota stílusával egyező, 2 emeletes, lekerekített sarkú ház nem az istállóval, hanem beljebb, a várta perronjával épül egyvonalban. A kőművesmunkákat Pollack Ágoston végzi, bár Weiss az utóbbit lassúsága és megbízhatatlansága miatt előnyösebb ajánlata ellenére mellőzni szeretné Kinnacchal és Zitterbarthtal szemben. Pollack ez ellen erélyesen tiltakozik és a pénzügyminiszter neki ad igazat, de fölhívja Weisst, hogy a munka menetét állandóan ellenőrizze, hogy az épület 1855 késő őszén tető alá kerülhessen. A falazó-munka egyedül 112 561 Ft, az épület összköltsége 269 824 Ft. A többi iparosmunkát is pest-budai cégek végzik. A kilenc szobából álló két főhercegi lakosztály falait az I. emeleten Sieburger bécsi cég papírtapétái fedik, a tükröket Lobmayer szintén bécsi üvegkereskedő szállítja, akárcsak a palotában. Moosbrugger készíti 1033 Ft-ért a stukaturákat, ide helyezi át a palota alsó négyszögének főhercegi lakosztálya számára tervezett és Liechtenstein főudvarmester által kifogásolt gipsz-mennyezeteket; a többi Dittmann és a szobrászi díszítés La Vigne munkája.³³

1855 nyarán épülnek a palota két négyszögének manzárdjai, Reischl Antal ácsolja őket. Wiltschegs udvari tanácsos 1855 májusában meg szemléli a munkálatokat, és a még fölmerült szükségletek alapján a pénzügyminiszter 13 716. sz. a. 1855. augusztus 14-én közli Weisszel, hogy a király augusztus 4-én újabb 700 000 Ft-ot engedélyezett a helyreállítási munkák fedezésére, de a 2 272 600 Ft összköltség semmiképpen sem léphető túl (372. Bl.). Ezt a belügyminiszter is közli október 18-án Albrechtel (9335—1855), hogy Magyarországra való kivetése iránt intézkedjék. Tekintettel azonban arra, hogy a költségek már nem tisztán a helyreállítást, hanem modernizálást célozzák, inkább az udvartartási költségek hozzájárulása emelendő. Vagyis csak a tartozás jogcíme változik.

Weiss fölterjesztésére a pénzügyminiszter 1855. október 3-án 16 971. sz. a. (452. Bl.) felszólítja a Magy. Orsz. Pénzügyigazgatóságot, hogy az 1848-ban Batthyány Lajos magyar miniszterelnök számára vásárolt porcelán-, üveg-, bronzkészletet és egyéb tárgyakat, melyeket eddig a budai Letéti Hivatalban őriztek, a budai palota felügyelőségének — Weiss építés-vezető és egy könyvelési szakértő közbejöttével, bizottságilag — adják át az előirányzott 22 700 Ft költség terhére. A girandolok párizsiak, a porcelán-készlet bécsi, az üvegnemű cseh gyártmány. Az átadás 1855. október 3-án megtörtént. Ezeket később is Batthyány-bronzoknak és készleteknek nevezték.

1854 szeptemberében készült el a palota alsó négyszöge, munkálatait a királynak 1852. február 10-én 2495. sz. a. kelt rendelete alapján kezdték, de Albrechtnek csak két év múlva, 1856. május 28-án adják át a lakosztályt. A II. emeleten két kislányuk, Terézia és Matild főhercegnők laknak kíséretükkel, továbbá Eltz gróf, a főhercegasszony főudvarmestere és a két udvarhölgy. Ünnepeles alkalmakkor Albrecht az uralkodó ceremónia-termét is használhatja a hozzá tartozó helyiségekkel. Ő viszont a Sándor-palotát adja vissza a Pallaviciniéknak. A szőnyeget, a díszórákat az új lakosztály számára felesége, Hildegard választja ki. Ebben az évben a középrész és a felső négyszög is elkészül kisebb munkák kivételével, egyes termekben fölállítják az Alois Tandardintól beszerzett márványkandallókat, melyek művészileg jelentéktelenebbek a régebbi, gyönyörű Blondel-kályháknál. A pénzügyminiszter engedélyével 20 303 Ft-ért ezüst- és bronztárgyakat rendelnek.³⁴ Stöger bécsi udvari kárpitos állítja föl az uralkodópár trónját.

A palota berendezése Liechtenstein főudvarmester utasítása szerint készült és összesen 139 473 Ft-ba került. Ehhez járult még az alsó négyszög berendezésének pótköltsége 23 952 Ft. November 1-én 649/Bl. sz. a. Weiss építésvezető Bruck báró pénzügyminiszterhez folyamodik, hogy szemlélje meg a helyreállított palotát. Utóbbi meglepedéssel veszi tudomásul, hogy a költségek a melléképületekkel együtt nem haladták meg az engedélyezett 2 272 600 Ft összeget. 1857-ben az udvar már a helyreállított palotában tartózkodik.

A Rupp-tervezte és 1847-től épülő istálló (25. kép) munkái 1849-től két évig szünetelnek és csak 1852-ben folytatják azokat. Lehetséges azon-

ban, hogy volt egy régebbi, emeletes, copf-stílusú istálló-épület, melyet az Országos Levéltárban fennmaradt, aláírt rajz szerint F. A. Hillebrand tervezett. Vállalkozója Rupp alatt Zitterbarth Mátyás, majd Pollack Ágoston, aki 109 000 Ft-ot kap a kőműves- és elhelyező munkáért; Szabó József az asztalos, Moosbrugger a stukátor. Az istálló-épület északi vége és nyugati bástya között az utat vaskapu zárja el, melyet a régi Zeughaus és a palota közti rácskapu anyagának fölhasználásával Ganz Ábrahám önt.³⁵ A keleti és déli terasz-alapzat megviselt tétényi köveit Pollack javítja és egészíti ki 1852-ben és 1853-ban. Dötsch Pál pesti szobrász készítette a terasz rácsához két mintát 95 Ft-ért. Richter Ferenc pesti akadémiai szobrász mintázza az épület díszítésére a gipszből kivitelezett 12 lófejet 360 és a lizénafejezeteket 600 Ft-ért.³⁶ Pachtl almási kőfaragó szállítja a lovak jászol-kagylóját. 1854. szeptember 8-án adják át az épületet az udvartartásnak. Pollackot a collaudáló bizottság 1856-ban fölhívja, hogy a hiányosnak talált boltozatokat javítsa ki.

A palota középtengelyében levő várta tervei Waldheimtől származnak (26. kép), az alaprajzokat, a homlokzat, a csúcsívvel támogatott nyugati fal rajzát, a hosszmetsetet 1853. február 23-án Waldheim és Josef Lang palotakapitány írta alá. Vállalkozója Zitterbarth Mátyás, aki ugyanekkor 14 333 Ft költséggel házat épít magának.³⁷ A kőfaragó munkát Hofhauser Lajos 7077, a szobrász 400 Ft-ért, az asztalos munkát pedig Szabó József végzi 2488 Ft-ért. Ganz szállítja a belső vasszerkezetét 3673 Ft-ért. Sok vita folyt a bástya felé kissé lejtős, lapos tető fedéséről. Liechtenstein főudvarmester Lang javaslatára a meglevő réztetőt kívánta fölhasználni, de végül aszfalttal födték. Építését együtt hajtották végre 1853-ban és 1854-ben a Szarvas térről jövő út átboltozásával, az udvar szabályozásával és kövezésével. Ezt is Zitterbarth végezte, de járandóságát kérvénye szerint még 1856. január 10-én sem fizették ki. A fölülvizsgálat szerint a várta külön 36 501, az átboltozás és az udvar szabályozása 18 902 Ft-ba került.

Weiss 1855. április 4-én 67. sz. a. előterjesztéssel fordul a pénzügyminiszterhez, hogy a beboltozott fölhajtó út két oldalát a palota és a fővárta között az eddigi dísztelen fal helyett az épületek stílusához illő, tojásdad nyílásokkal áttört kőkorlással lássák el. Rajzokat és 8915 Ft-os költségvetést is mellékel, melyet a pénzügyminiszter május 17-én 8290. sz. a. elfogad. A korlát keskeny oldalán romantikus keresztáttörés. A faragást 6873 Ft-ért Hofhauser, a falazást pedig Zitterbarth hajtotta végre. Leszámolt végösszeg 8546 Ft. A bábok később a várpalota keleti oldalán felülről a második terasz mellvédjeként szolgálnak.

A kerti épületek, a szentély (Tempel) és a parasztház, továbbá az üvegházak az ostrom alatt mind elpusztultak, de mikor Weiss átvette a munkák vezetését, már mind újjáépültek. A palota alá az első teraszra került az üvegház a kertészsegéd-lakásokkal, a II.-ra a kisebb melegágyak. A kőműves-munkát mindegyiken Kimnach Lajos vállalta. A nyári lovarda is hozzájuk csatlakozott. A szentély előtt a fal helyett vas-

kerítést szereltek föl. Az üvegház belsejében szalon is volt vasbútorokkal az uralkodópár számára, fülkéjébe a Tandardini által szállított márványtalapzatra Ruthot ábrázoló szobrot akartak állítani, de mivel a pénzügyminiszter drágállotta, kigyókból, szörnyekből álló 2 láb és 4 hüvelyk magas vázát vásároltak 62 Ft-ért. A váza később hozzám került és a harmincas évek végén a kiscelli Fővárosi Történeti Múzeumnak ajándékoztam. Az ónedényt a bécsi Mohrenberg-gyár öntötte.³⁸ A palota körüli parterre-t és az ún. Weingarten-t (Szőlőt) is rendezték. Tekintettel arra, hogy az építmények költségei a munkálatok folyamán állandóan változtak, csak a felülvizsgálat által elismert végösszeget közöljük. A vízvezetékkel, a gépházzal együtt e kerti létesítmények 108 671 Ft-ba kerültek.

A vízvezeték régebben lóhajtásra berendezett gépezetből és facsővekből állott, mely a Dunából nyomta föl a vizet. Ha történetesen a Duna víze zavaros volt, a várban is tisztátlan vizet kaptak. Ennek elkerülésére 6 lóerős, Wurm tervezte gőzgépet állítottak föl, víztartályt, falazott csöveket, szűrőt létesítettek és átépítették a régi gépházat. Így tiszta, mindenkor élvezhető, ízetlen vizet nyertek. A kellemes hatású architektúrával kiképzett vízvezetéki épület a mostani Várkert-bazár helyén állott, emeletes volt, két oldalán földszintes toldalékkal, fölötte kilátó-terasszal. 25 958 Ft-ba került és 1857 júniusában adták át az udvartartásnak. A vízvezetéki épületet a palotával az Óriás-lépcső kötötte össze, mely télen síkossága miatt alig volt járható. A pénzügyminiszterium a lépcső helyreállítására 1857. május 20-án 11 999. sz. a. 4175 Ft-ot engedélyez.

Az összes munkálatok 1851 decemberétől 1857 novemberéig, 6 évig tartottak. Weiss építési felügyelőt, a Schlossbauleitung vezetőjét a pénzügyminiszter 1857. december 27-én 28 090/2179. sz. a. kelt rendeletével Brünnbe helyezi át, előbb azonban a helyreállítási terveket Weiss átadja a palota inspektorátusának, 1857 decemberében pedig az építési iroda, a Schlossbauleitung is föloszlik.

A palota és 8 melléképülete helyreállítási munkálatainak felülvizsgálatát 1857—58-ban végzik, a kiküldött bizottságban Johann Ringer cs. kir. főmérnök, Florian Menapace, magyarországi cs. k. építésiügyi igazgató, Johann Neuwerth kereskedelemügyi miniszteri főfelügyelő, Johann Arleitner budai számvevőségi számellenőr vesz részt. Menapacénak 1858. május 19-én 532. sz. a kelt jelentése szerint a helyreállítás összes költsége 2 175 146 Ft 59 kr volt.³⁹ Weiss 1860. október 30-i jelentéséhez kiemeli, hogy munkájában az összes hatóságok támogatták, elsősorban Josef Lang, majd Friedrich Schober palotakapitányok. Utóbbiak kitűnő tanácsait különösen értékelte. Kívüle a Schlossbauleitung tagjai Carl Neuwirth és Carl Ehmenberger kormányzséki építési felügyelők és Holzer mérnök-asszisztens voltak.⁴⁰ Holzertől származnak a gyakorlott, szép építési rajzok. Ezeket mind kitüntetésre javasolja. Az ő munkája 1853. július 20-tól a palotán inkább csak a helyreállítási munkák befejezése, amelyeket Waldheim tervezett.

A helyreállított palota Weissnek túlzott értékelése szerint nem marad el Fischer von Erlach építményei mögött. Az I. emelet a bel-étage, a II. arányosan alacsonyabb. A dunai 94 öl hosszú oldalon a 4 tengellyel kiugró, 3 emeletes, 13 tengelyes, középes, 6 oszlopos kolonnáddal ellátott, manzárdos rizalit uralkodik a tömbön. A manzárd csak a rizalit 3 középső tengelyét koronázza. Hozzá csatlakoznak jobbról-balról a 2 emeletes, 15 tengelyes szárnyak, melyek 9 széles tengellyel visszaugorva alsó és felső négyszögmintán egy-egy kisebb kövezett udvart vesznek körül. Köztük és a nagyszökelek által határolva a nyugat felé nyitott nagy udvar. A négyszögek sarkain az enyhe, háromtengelyes rizalit fölött négyzetes kettős sík tetők. Alsó síkuk a szögletein fölfelé szélesedő rézbádoggal letompítva. A földszint ablakai szegmentívesek, csak a dunai kolonnádot tartja félköríves árkádsor, a nagy rizalit I. és II. emeleti ablakai is félkörívesek, éppígy a négyszögek enyhe rizalitjain is. A szárnyakon az I. és II. emeleti ablakok szegmentívesek, a szökelek III. emeletén négyszögűek. A rizalitok I. és II. emeletét mindenütt korintusi pilaszterek foglalják össze, a szárnyak I. és II. emeleti ablakai között táblamélyedések. A földszintet talapzatként vízszintes fugák tagolják, ablakait fent zárkövek hangsúlyozzák, éppígy az emeletek félköríves ablakait is. A két emelet közt szerény övpárkány, mely nem metszi át a pilaszterek törzsét. Az erőteljesebb koszorúpárkány fölött az épületet a manzárdoknál baluszter koronázza, szintúgy a II. emeleten a kolonnád teraszát és a nagy rizalitot. A III. emelet egyszerű, füles ablakait lizénák választják el egymástól. A középső manzárd három tengelyes fölépítményen nyugszik, melyet vázákkal koronázott, erőteljesebb lizénák között négykarélyos ablakok világítanak. A fölépítmény mellett jobbra-balra egy tengelyen tojásdad nyílásokkal áttört mellvéd, szélein a négy allegorikus szoboralak. Az egész stílusán a romantika már tisztán érvényesül. A nagy manzárd hasonló kisebb testvéreihez, de kiugró, falazott padlásablakai vannak és a sarkait a rézlemez erősebben tompítja. A nagy udvar enyhe, teraszos rizalitja mögött az I. emeleten a díszterem, melyet a manzárd is kiemel. A tetőhéj angol pala, a középső rizalit sarkain vázák. A homlokzatot mindenütt sárgára, a spalettákat zöldre festették, a talapzatot kővel borították.

A II. emeletig felnyúló, La Vigne mintázta két kapu a nagy, nyitott udvaron az alsó és felső négyszög belsejébe vezet. Keretükön fölfelé szélesedő pilaszterből két meztelen atlanta nőtt ki, karjukat fejük fölé emelték, hogy a megtriplázott szegmentíves párkányt hordozhassák. A zárköves kapunyílás fölött a párkányon két angyal nyugszik, akik párnán a császári koronát tartják. A két négyszög északi és déli oldalán alacsonyabb kapuk biztosították az átjárást. A közepén a díszterem félköríves, nagy ablakai szegmentíves szemöldökkel, fölöttük oeil de boeufök, majd a lizénás III. emelet félkörívében kiemelkedő órával, mellette bábuk és vázák. A földszint közepén csak kisebb kapu vezet a dór oszlopos előcsarnokon át az egykor díszes, a Duna felé nyíló sala terrénába. Hans Gasser tesz ajánlatot 1855. szeptember 25-én, hogy az előcsarnok két

fülkéjébe egy-egy szobrot mintázhasson. A földszint helyiségei mind boltozottak.

A két főkapun mindkét négyszögben négyzetes előtérbe léptünk, honnan 3 öl, 4 láb és 6 hüvelyk széles, egyágú, középen pihenővel ellátott díszlépcsők vezettek az I. emeletre,⁴¹ a II. emeletre kisebb, kétkarú lépcsőkön juthatunk föl. A főlépcsőket mind a két hosszfalán négy pilaszter közt három-három felül félköríves ablak világította meg, mellvédjük bábos, felül hevederek között lapos csehboltozat, a falakon táblás mélyedések. Az északi négyszög főlépcsője az uralkodópáré, ez nagyobb, mozaikpadlós, a lépcső felé nyitott előcsarnokban végződött, a déli kisebb előtérben, honnan a főhercegi pár lakosztályának előszobájába léphettünk. Mindkét négyszög udvarát zárt folyosók, illetőleg kisebb helyiségek vették körül. A főhercegi előszobából, illetőleg a lépcső előtéréből balra a mindkét oldalán, a Duna és az udvar felé is három—három ablakkal megvilágított terembe (28) léphettünk. Ez volt az összeköttetés az uralkodópár és Albrecht lakosztálya között.

Mint tudjuk, az alsó négyszög készült el korábban Albrecht számára. Földszintjén a főherceg udvartartási, gazdasági helyiségei, konyhái stb. voltak. Az I. emelet magassága 3 öl és 4 hüvelyk. Fehér falait aranyozott ornamentumokkal ékes falburkolat borította selyem kárpittal. A neorokokó bútorok huzatai azonosak voltak a falakéval. Az aranyozott, fehér fájú, nagybögös hátú bútorok árulták el leginkább, hogy a teljes berendezés a XIX. század közepén készült, La Vigne faldekorációi, a mennyezetek, az aranyozott facillárok a bécsi Burg és a schönbrunni mintákat utánozták. Ezért gondolták olyan sokan, hogy a palota belseje Mária Terézia korából való. Talán csak egy-két kívülről fülő, aranyozott, fehér cserépkályha maradt meg a XVIII. század második feléből. Ezek voltak ízléses ornamentikájukkal a palota büszkeségei (a későbbi kandelók fehér-szürke márványból). A termek sajnos, nélkülözték a falkárpitokat (gobelineket) és híjával voltak az egyéb képző- és iparművészeti tárgyakkal. A királyi pár lakosztályában a sokágú ezüstgyertyatartókat, girandolokat a Mayerhofer és Klinkosch-cég, a többi lakosztályban a bronzokat a Hollenbach és Bröse cég szállította. Albrecht nagy részben a Sándor-palotából hozta magával a bútorokat. A király lakosztályában a pompás padlókat a Thonet-testvérek készítették a legnemesebb fából új rajzok alapján. Albrecht reprezentációs helyiségeiben pedig Leistler gyára. Az előnyös színhatású bútor- és falkárpit-selymeket Franz Bujatti bécsi gyáros szállította. 1855-ben a párizsi világkiállításon aranyérmert nyert velük. A színek mindig összhangban voltak a terem rendeltetésével. A főherceg háromablakos fogadó-terme a középen a Sashegy felé nézett, mellette a kétablakos könyvtár, Hildegard főhercegasszony háromablakos szalonja pedig a dunai oldalra, az egy-egy ablakos hálószobák és egyéb helyiségek a Gellérthegyre tekintettek.

Az Országos Levéltárban két 1852. november 1-ről és 1853. március 25-ről származó, J. Lang Schlossinspektor aláírásával ellátott mappában őrzik a várpalota termeinek mennyezet- és faldekorációs terveit.

A főhercegi lakosztály dekorációs terveit Josef Langon kívül A. Heller, La Vigne és J. Zentner is aláírták. Csak zártságuk árulja el, hogy nem rokokó időkől valók, hanem a XIX. század ötvenes éveinek elejéről. A romantika előtt nem a vonalak föloldása felé hajló barokk, mint a rokokó előtt, hanem a szigorúbb, zártabb klasszicizmus uralkodott. Az elsődleges rokokó lazább, önkényesebb, szellemesebb, mint a romantikus rokokó. A XVIII. században az ornamentika nem rátett dísz, mely levehető a keretről, a fölépítés vázáról, hanem a játszín hajlazoó vonalak együttese maga a szerkezet. A fehér mennyezetek a palotában hullámos Blondel-képkeretekre emlékeztetnek. Virágfüzerek fonják át őket. Mindegyiknél a belső vonal a leghajlékonyabb. A mező közepén szabálytalan rozetta kagylóból, füzerekből, virágokból, kacsokból képezve. Schönbrunn lehetett a minta, a rokokó változatait ismétlik (27—29. kép). A mennyezetek a főhercegi lakosztályban is gazdagok, csak a faldísz zártabb, szárazabb.

A fehér falakon mindenütt aranyozott keretbe foglalt, színes, virágos kárpitok. A keret függélyes vonalai középen sokszor átfonva. Fölfüggesztett virágfüzerek törik meg a fehéren maradt, nagyobb falakat. Az applique-ok (fali világító testek) a cirádákból nőnek ki a tükrök oldalán. Kereteik különösen gazdagok, alattuk egy-, két- vagy háromlábú konzolasztal (30—33. kép). Albrecht fogadójában a két tükrök konzolja kétfejű sasokból stilizálva. Ez is romantikus gondolat (34. kép). A néhol alkalmazott falpilasztetek rokokó-módra alul-felül és középen föloldódnak, mint a 17. teremben. A függönydrapériák leginkább árulják el a romantikus idöket. Lefelé hullámos carniche-uk közepén rocaille- (csigás) dísz vagy címer (35—40. kép). A függöny drapériái 2—2 furulyába csavarodnak, fölfüggesztésük, esésük romantikus. A II. emelet faldíszei, mennyezetei egyszerűbbek, de a kis főhercegnök termeiben a mennyezetek keretvonalai még hullámosabbak, belül a mezejük kisebb. Itt még erősebben érezzük a romantikát.

A díszterem, a későbbi trónterem (41. kép) falait mindenütt fehér márvány borította sárgás, erezett, nagy betétekkel. A fehér márványkandalló fölött és a későbbi, Hauszmann tervezte árkádok pilérein óriási tükrök, oldalaikon többágú bronz falikarokkal. Mind a márvány falbetéteknek, mind a tükröknek csak oldalai függőlegesek, alsó és felső keretük vonala rokokó módra játszín hajlazoózik, közepét csiga vagy más aranyozott ornamentum hangsúlyozza. A márványbetétek közepén vagy sokágú falikar vagy virágfüzér. A sarkain lekerekített fehér ajtók fölött medaillonos szupraportok hullámos, tördelt, kettős szemöldökkel, melyet rokokó kagyló koronáz. Csak a vízszintes, de medaillonoktól megszakított, gyámokon nyugvó koszorú-párkány árulja el, hogy a terem kiképzése eredetileg copf-stílusú volt. A fehér mennyezet hornyába füzérdíszes nagy medaillonok vágódnak be, a terem két keskeny oldala közepén rácsos, kartusos, ornamentális kompozíció. Mind ez, mind a három mezőre tagolt mélyített mennyezetkiképzés egyenes vonalú, kettős keretükkel, behorpadt, sarkaikon rokokós kartu-

sokkal mégsem tagadhatja meg, hogy a XIX. században jött létre. Ebbe a három mezőbe kellett volna eredetileg freskónak jönnie. A horony nyugati medaillonjai kerek ablakok. A teremben nem voltak bútorok, csak a falak mentén előbb pamlagok, majd vörös bársonnyal bevont, támlanélküli fehérarany ülőkék. Padlója világos-sötét keményfakockák-ból állt, melyeket egymást metsző, hullámos vonaldíszek kötöttek össze. Ezt a termet örököltette meg Benczur Gyula *Milléniumi hódolás* című, hatalmas, sajnos elégett vásznán.

A felső négyszög fölépcsőjéből a díszterembe vezető első előterem keleti falába illesztették három ablakának elfedésével Engerth Edward bécsi festő-tanárnak, az ottani régi képtár igazgatójának megmentett, óriási, földig érő vásznát, a hetvenes évekből származó *Zentai csatát* (42. kép). Balról magas kőtálapzaton levett kalappal a keresztény győzők, Savojai Jenő, mellette ülve a sebesült Lotharingiai Károly, alatta osztrákok és elesett törökök. Jobbról a talapzat alatt két lovas hírvívő rohan, a világos mentében levő az Ad regem címzésű levelet lobogtatja. Háttérben a katonák még lövöldöznek, jobbról a magasban már harsonáznak. A festő neve alul egy kövön az elesett török tarfeje alatt. A fehérmentés hírvívőt Engerth szemben, olyan rövidülésben ábrázolta, hogy mindig szembe lovagolt a nézővel. Másik képe egy kisebb teremben az 1867-i koronázást ábrázolta (43. kép).

Az uralkodó 2 ablakos trónszobája (kihallgatási terem) a nagy rizalit északi keskeny oldala sarkán volt (44. kép). A trón kárpítja égő vörös brokát, a királynéé fehér ezüst szövet, baldachinjuk aranyozott szobrászmunka. Hálósobáik a rizalit közepén a Duna felé, 5 ablakos szalonjuk külön a két sarkon. Weiss szerint mindenütt XV. Lajos-stílus uralkodott, a termék belső kialakítása hazai iparosaink legkitűnőbb munkája, kerülték a túlgazdagságot, a nemes egyszerűség méltó az uralkodó házhoz. Az udvar felé a díszterem azonban nagyszerű. Holzer és Lang rajzai megmaradtak a Városépítési Irodában. A szobrászi díszítés La Vigne-től, a fehér-sárga múmárványozás Moosbrugger-től, az aranyozás Zentnertől származik. Hidegebb időkben szőnyegek fekszenek a termekben, a lépcsőkön, folyosókon. A díszterem mögött kisebb világító udvar, mellette a király titkos lépcsője vezetett a II. emeletre. Az északi négyszögben a kápolna előtti egy ablakos szobában őrizték 1790 óta a királyi jelvényeket, mellettük két ablakos helyiségben a koronaörség. Maga a 3 téregységű, sarkain pilaszteres, csehboltozatú, egyenes záródású szentélyvel ellátott kápolna az északi négyszög nyugati oldalát foglalta el. 1769-ben szentelték föl. Oltárképei, különösen *Krisztus a kereszten* Vinzenz Fischernek voltak érdemes alkotásai. Jobb felé az udvarban csatlakozott hozzá a tojásdad alakú Szt. Jobb-kápolna. A hozzávezető nagy átjáró ívet a kárpitot magasba emelő angyal díszítette. Itt őrizték 1771 óta Szt. István jobbját.⁴²

A palota II. emeletén, a déli négyszögben Albrecht lányainak egy-egy szalonból, egy-egy hálósobából álló 2 öl és 4 láb magas lakosztálya, a főudvarmester és az udvarhölgyek lakása már egyszerűbb kivitelű. Külön

csigalépcső is vezetett föl ide a déli folyosóról. A falakon papírkárpit keretezve. Éppígy a felső négyszögben, ahol Braida főudvarmester lakott. Az északi oldalon itt háromkarú, nagyobb lépcső vitt föl a II. emeletre a két kislépcsőn kívül. Az udvartartási szobákban a függönyök fehérek, kivéve a két legmagasabb rangúét, ahol ezek azonosak a bútorok szövétével.

1866. április 3-án az 1502. sz. főudvarmesteri rendelettel az alkotmányosság visszaállítása következtében a palota alsó négyszögéből, Albrecht kormányzó és felesége termeiből aztán királyi lakosztályok, az utóbbiakból pedig ceremóniatermek lettek. Az átalakítási munkák versenytárgyalásait Supp palotakapitány 1866. április 14-én hirdette meg, és az évben nyáron be is fejezték azokat. Az Építési Igazgatóság részéről Reitter Ferenc főmérnök vesz részt benne és szeptember 17-én felülvizsgálják a munkákat.

A Weiss tervezte Stöckl-épület földszinti helyiségei boltozottak voltak. Ennek főbejárata a palotával szemben vezetett be és fölépcsője csak az I. emeletre vitt, ahol két főherceg számára volt egyszerűbb lakosztály keretbe foglalt papírtapétákkal. Ezt a bejáratot használta a földszinten lakó várkapitány is. Két szalonja mennyezetet később stukkódíszek, a többit Scholtz Róbert tervezte groteszk festés díszítette. Az északi oldalon volt a mellékbejárat, földszinten a postahivatal, a sekrestyés lakása és a II. emeleten a plébániahivatal, az apát és a káplán lakása.

A kétemeletes istálló-épület a Stöckltől északra a Szt. György tér felé emelkedő telken fölfelé fokozatosan alacsonyabb teraszon állt. Ezt is sárga festés fedte. Alaprajza észak, kelet és dél felé az enyhe rizalitoktól eltekintve egyenes, a bástya oldalán a telek alakját követve fölfelé szélesedik ki- és beugrásokkal. Építészetileg három részre oszlik, a felső és a keskeny alsó istálló 50—50 lóra, kocsiszínek, személyzeti lakások stb., a középső a téli, földött lovarda.⁴³ A felső rész 10—13 öl nagyságú udvart körülfogó négyszög, József főherceg palotája felé három nagy félköríves kapuval, szegmentíves ablakokkal. Három csigalépcső vezetett az emeletekre, vasrácsok zárták el a bástyától és az utcáktól. A lovarda mindkét oldalán hét nagy félköríves ablak, mellette a kváderezett sarkú rizalitokon jobbról-balról egy-egy monumentális kapu, szemöldökük gyámokon nyugszik, fölöttük szintén ablakok. Az összes ablakok fölött táblamélyedések. Mindkét oldalon lófejek díszítik a homlokzatot. Belsejében a keskeny oldalon romantikus ízlésű, emeletes páholyok a nézők számára, falait lizénák tagolják. Az alsó szárny közepén a bástya felé kétszeres kiugrás, belsejében csigalépcső.

A 24 öl hosszú, a palota tengelyével szemben álló, földszintes várta romantikus stílusú, de a palotához illő és hátul a Sashegy felé falhoz támaszkodó, óriási vakíveken nyugodott. Az ívek faragott kőből, az épület vegyes anyagból. Elöl 11, a déli, keskeny oldalán 2, az északon 3 tengelyes, így szabálytalan trapéz alakú sarkain lekerékítve.⁴⁴ A palotával szemben a 9 középső nyílás előtt 10 vasoszlopon nyugvó, rézzel fedett peronjára 4 lépcsőfok vezetett, jobbról és balról egy-egy ikerabla-

kos enyhe rizalit fogta be, az ablakok mellett diadaljelvényes domborművek sósokúti kőből. Ezeket később az új lovarda melletti bástyába falazták be.⁴⁵ Teteje lapos, hogy a palota kilátását ne korlátozza, hátrafelé kis lejtéssel a víz lefolyása miatt. Az aszfalt-tető szigetelésével szemben már az építkezés alkalmából bizalmatlanok voltak, később ezért kölfolyókkal látták el. A perron mögött lizénák között keskeny félköríves nyílások. Hátsó oldalán a Sashegy felé a magas, félköríves ikerablakok is romantikusak. Belsejében a középén vasgerendákkal két hajóra elválasztott óriási terem, mennyezete vasgerendák között laposan falazva. A jobboldali rizalitban az altisztek, a baloldaliiban, a kéttengelyesben a tisztek szobája.

A szentély (Tempel) a kertben a II. és III. terasz között a kazamatákban volt. Bejárata a keleti oldalon, kijárata szemben a rondellához vezetett. Kapuját egy-egy dór oszlopra támaszkodó, háromszögletes párkány hangsúlyozta. Előtte a Genie-Direktio engedélyével (!) köríves vasrácsot szereltek föl növénytartókkal. A nedves szoba félköríves fülkéjében Diana szobra állott kutyával.

A parasztház is a kazamatákban volt, előtte ambitus, belül két helyiség. Az elsőnek elől-hátul három—három csúcsíves ablaka, a másodiknak csak egy; az elsőben kandalló és mellszobor.⁴⁶ Az üvegházról és szalonjáról már szólottunk, fölötte, a palota déli oldala előtti parterre szélén fából ácsolt, fedett sétáló-folyosó (Wandelbahn) éktelenkedett. Ezt csak Hauszmann távolította el a 90-es évek második felében.⁴⁷

A várpalota most tárgyalt helyreállítása történelmünk egyik leg-sötétebb korszakában történt, a XIX. század derekán, az elnyomatás éveiben. Költségeit az eltiport nemzet a kivetett adókból izzadta ki. Bár a kőműves és egyes munkákat itthoni kéz végezte, az egésznek szelleme idegen, de a tervezők kezét ízlés irányította. Rendkívül szegények vagyunk műemlékekben, így őszintén sajnálkoznunk kell pusztulásukon. Nem Zsigmond vagy Mátyás palotája égett ki, nem is Mária Terézia termei hamvadtak el az 1944/45. évi ostrom alatt, mégis olyan alkotás semmisült meg, mely szervesen hozzátartozott a főváros múltjához, művészeti állagához.

JEGYZETEK

¹ Pénzügyi iratok, Schlossbauleitung. 1853—1858, I—XVI és a hozzátartozó fasciculusok, mennyezet- és faldekorációs rajzok. Tanulmányon előbb készült, de folytatása *Voit Pál* cikkének: A budai várpalota interieurjei. Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 221—240. A felkutatott adatokat közöltem a Topográfia szerkesztőjével, a várra vonatkozó felhasználás végett.

² Lásd Josef Lang kk. Hofbau-Kontrollor 1849. dec. 12-én kelt 79. sz. jelentését a főudvarmesteri hivatalnak a palota állapotáról. — A K. Landes Ober-Baudirektion tervei és rajzok az É. M. Középilettervező Vállalat II. Irodájában, az Orsz. Ltárban és a Tervtárban. 1820 és 1840-ből többnyire D. Novaktól az udvari középrész megoldásai. Egyik terven az óra mellett Dunaiszky (del.) két lebegő géniuszával a timpanonban. 1839 februárjából egy terv Demkovics aláírásával és egy másik Sághyával. Mindkettő még klasszicizáló. — Ugyanitt az 1847—57. évi átalakítás tervei, rajzai.

³ Berger Lajos, a magyarországi építési igazgatóság tervező adjunktusának 1849. febr. 26-án 13. sz. a. kelt jelentése gróf Almásy Moritz kir. kamarai főnökhöz a kir. vár és melléképületei állapotáról. Lang előbbi jelentése szerint az 1847. jún. 5-i és júl. 29-i legfőbb elhatározások engedélyeznek a palota külső és belső helyreállítására, díszítésére, bútorozására 335 000 Ft pauszösszeget, melyet István nádor személyes felügyelete alá helyeznek; de ezt 59 515 Ft-tal túllépték.

⁴ Rupp László, 1848. dec. 20-án folyamodik a közmunkaminiszterhez, hogy a palota és az új istálló-épület tervezéséért, valamint költségvetéséért a szerződés értelmében 1848. november és december havára neki járó 666,60 Ft-ot utaltassa ki. A magyar pénzügyminiszter az összeget 23 434/9934. sz. a. a budai főfizető hivatalhoz intézett rendelettel kiutalja.

⁵ Az előbbi 23 532,40, az utóbbi 7040,49 Ft-ba kerül. Rupp a díszterem kiképzéséhez klasszicizáló tervet is készít pilonokkal, a 4 oszlop fölött timpanonnal, mellette 3—3 tengelyes III. emelettel. Projekt III. des Johann (?) Rupp gegen die Festung-Seite 1854, Vidi Holzer aláírással. Lehet, hogy ez a terv, tekintettel a késői dátumra, egy másik Rupp-tól származik.

⁶ Ebből 246 514,39 Ft-ot már kifizettek, Batthyány minisztériuma 24 691,48 Ft-ot, így marad még 241 615,39 Ft.

⁷ Az osztrák pénzügyminiszter a hadügyminiszter 1848. szept. 4-én 42. sz. a. kelt átiratára szept. 10-én 14 068/5368. sz. a. hozzájárul ahhoz, hogy a 19 241,53 Ft javítási költségeket a hadipénztár októberi dotációjába fölvegyék.

⁸ 13. sz. 1849. február 26. és 1044/44. sz. 1849. márc. 9.

⁹ Berger szerint eddig 244 867,62 Ft-ot költöttek az engedélyezett 335 000 Ft terhére, 90 132,37 Ft áll még rendelkezésre. Viszont az iparosoknak még 104 678,34 Ft jár, ebből 24 683,18 Ft-ot már kifizettek, így fizetendő még 79 995,16 Ft; de ez még nem biztos a számadások pontatlansága miatt. A befejezéshez 130 437,34 Ft szükséges, de ha leszámítjuk ebből a fölvehető 90 132,37 Ft-ot, így a hiány csak 40 304,55 Ft. Ebbe azonban nincsenek beszámítva a bécsi gyárosoknál megrendelt dolgok.

Még 1848. nov. 10-én 1967. sz. a. a magyar közmunka- és közlekedésügyi miniszter a honvédelmi bizottmány meghagyására azzal fordul a pénzügyminiszterünkhöz, hogy a palota helyreállítási költségeinek eddig a főudvarmesteri hivatal által kezelt, még rendelkezésre álló 116 000 Ft letétjét vegye át és ebből itteni megkeresésre esetről-esetre utalványozzon. Az építkezések felügyeletét ezentúl a közmunka és közlekedésügyi minisztérium végzi.

¹⁰ Almásy 1849. ápr. 2-án 2927. sz. a. kelt jelentése Krauss osztrák pénzügyminiszterhez.

¹¹ *Horváth Mihály*, Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genfben nyomtatott Puky Miklósnál, 1865, II. köt. 592—599.

¹² Rupp adatait és Berger útmutatásait használta föl.

¹³ A főudvarmesteri hivatal 3507. sz. a. 1849. szept. 27-én kelt irata szerint

Reischl ácsmester a 12 848 Ft-ba került szükségtető anyagát 7626 Ft-ért visszaveszi. A szerződés 1850. április végéig érvényes.

¹⁴ 3507. sz. a. 1849. szept. 27.

¹⁵ La Vigne-nek 6945 és Holzmannak 16 642 Ft-ot utalnak ki. Lang jelentése kiterjed az iparosok követelésére is a még ki nem fizetett munkáért. Az iparosok közül a következők itteniek: Anton Pachler márvány (Pest), Michael Krach lakatos (Buda), J. Fayreis lakatos (Buda), Sázer lakatos (Pest), Franz Riesinger asztalos (Pest), Oberfrank asztalos (Pest), Heinrich Wahlkampf rézőntő (Pest), Ganz Ábrahám vasöntő (Pest), Johann Hofhauser kőfaragó (Buda), Mathias Zitterbarth kőfaragó és építőmester (Pest), Szoyka bronzöntő (Pest), Anton Pokorny gépész (Pest), Andreas Bidschowsky mázoló (Pest), Reischl ács (Buda), Gumprecht üveges (Pest), Szabó József asztalos.

¹⁶ Az elzárórás ára a palota és Zeughaus között az 1849. dec. 12-i jelentés szerint 5110,77 Ft lenne. Lang igyekezett az iparosoknál storniozni sok megrendelést, amelyek a változott viszonyok miatt nem szükségesek. Ez 40 500 Ft megtakarításra vezetett.

¹⁷ 996. sz. a. 1850. aug. 11-én Geringer már 1849. nov. 12-én 3937. sz. a. szorgalmazta Liechtenstein főudvarmesternél az istálló-épület haladéktalan leföldését. 4829,24 Ft-ot kért erre. — A várta és az építési hivatal romjainak eltakarítása iránt, melyek az utat elzárták, házilag intézkedtek.

¹⁸ V. Ferdinánd király 1848. jan. 22-én 1752/12. sz. rendeletben (Benignae Resolutiones Regiae 1848) hozzájárul, hogy a Stöckl-épület földszintes toldaléka és a mellette levő kamarai telek az istálló-épület emelése céljaira átengedjék.

¹⁹ »... das die zur Wiederherstellung der zerstörten k. Schlosses zu Ofen erforderlichen, mit beiläufig 980 000 f. veranschlagten Kosten, die aus den Staatsche vorschussweise bestriften werden, im Wege des Landeskonkurrenz mittels eines Zuschlages auf alle direkte Steuern in der Art hereingebracht werden, dass in den Verwaltungsjahren 1853, 1854, 1855 eine Rate von je 245 000 G. anno 1856 aber jener Beitung zur Refundierung gelange, welche dazu erforderlich sein wird, um den Rest, das für die gedachten Herstellungsarbeiten, im Gegenhalte zu dem Voranschlage von bl. 980 000 G. wirklich benöthigten Aufwandes zu bedecken.«

²⁰ Ezt közli 2503. sz. a. május 3-án Albrechtel, aki e hó 12-én kelt válszában ugyanezen a nézetten van (1159. G. praes). Viszont aug. 31-én 5255/1847 G. praes. értesíti a helytartótanácsot, hogy a 245 000 Ft-ot az 1853. évi költségvetésbe vegye föl.

²¹ 6381—1852. Ugyancsak a Waldheimmel 1853. febr. 12-én 927. sz. a. kelt részletes utasításában.

²² Kimmach Lajos végzett itt 1851—1852-ben átalakítási munkákat a kamarai kincstár számlájára; az ide rendelt ingóságokat, bútorokat később a palotába vitték át. Az összkiadás a Sándor-palotában 21 039 Ft volt, ezt három felé osztották, a legnagyobb részt 19 330 Ft-ot a kamarai kincstár viselte, 598-at a Schlossbauleitung, 1119-et pedig az udvari kincstár (368—1857. Bl.)

²³ Lásd a pénzügyminiszternek 1852. okt. 21-én a főudvarmesterhez intézett átiratát.

²⁴ Waldheim és Lang nézeteltérése esetén Liechtenstein dönt. 927. sz. a. 1853. feb. 12-én kelt főudvm. leirat Waldheimhez.

²⁵ Tévedésből a velencei palotára vonatkozó ügyiratok is Bécsből a budapesti Orsz. Ltárba kerültek.

²⁶ L. a pénzügyminiszter 1853. nov. 21-én 18 518 sz. a. kelt és Albrechtelhez intézett, valamint a belügyminiszter 1853. dec. 16-án 8871/M. I. sz. a. kelt iratát.

²⁷ Az újabb költségek visszatérítésének két részlete 1857 és 1858-ban 296 000 Ft lesz. A pénzügyminiszter viszont elrendeli a helyreállítási munkálatok egyidejű megindítását. A teljes helyreállítási költségek így 1 572 600 Ft-ra rúgnak. Albrecht intézkedik az iránt, hogy az őt kormányzó hatóság 1854. január 10-ig az első részletet a budai kamarai főpénztárba beszállítsa. A pest-budai, a soproni, pozsonyi, kassai és nagyvárad kerületek közül a két utóbbi 1854-ben azonban az egész összeggel, illetőleg a felével adós marad. Kassa csak 1856. nov. 17-én képes a hátra-

lékot kifizetni. A fölosztás a következő : Pest-Buda 62 665, Sopron 61 715, Pozsony 47 169, Kassa 28 370, Nagyvárad 45 081 Ft-ot tartozik fizetni.

1854. jan. 15-én a pénzügyminiszter hozzájárul ahhoz, hogy a Sándor-palotát Albrecht számára évi 5400 Ft-ért 1854 és 1855-re továbbra is kibéreljék, febr. 13-án pedig a király elfogadja az új Stöckl-épület alaprajzát a hozzátartozó erődfalakkal (61/1854. Bl.). Weiss építésvezető lépéseket tesz aziránt, hogy vizsgálják meg a meglévő bútorokat és a fölhasználhatókat azonnal restaurálják. A kislejtezeteket 1854-ben árverésen eladják. Éppígy eladták a tetőnek az ostrom alatt megsérült rézmaradványait is mázsánként 65 Ft-ért. Szintúgy értékesítették a régi mennyezetek aranylemezeit.

²⁸ 195. Bl. Szerinte a jól deszkázott és elszigetelt mennyezetre előbb drót-hálót kell erősíteni és gyakorlott kőművesnek régi, állott mésszel kell bevonni. Ezért Weiss aug. 28-án új nádtető engedélyezéséért folyamodik a pénzügyminiszterhez (251. Bl.), amihez utóbbi szept. 6-án hozzájárul (16 337. sz. a.).

²⁹ A pénzügyminiszter a 2 királyi lakosztály belső kialakítására 1853. nov. 21-én 18 518. sz. a. 227 483 Ft-ot engedélyezett, 3890 Ft-ot azonban megtakarítottak.

³⁰ Költsége 12 879 Ft, amihez a pénzügyminiszter 1855. máj. 7-én hozzájárul.

³¹ 3055—1854. febr. 15 ; 61. Bl.

³² 207. Bl., Genie-Dir. 1854. máj. 8. 576. sz. a. Utóbbi ugyan kifogásolja okt. 3-i 1435. sz. iratában, hogy a nyugati bástya teraszán vasból és nem kőből lesz a korlát, de Weiss kérésére, nov. 9-én 16161. sz. a. ezt mégis engedélyezi.

³³ 10 261/1855. sz. jún. 15-i pénzügyi engedély.

³⁴ 14 528. sz. 1856. szept. 12. (596—1856. Bl.)

³⁵ A pénzügyminiszter a megrendelést 3435. sz. a. 1855. márc. 4-én hagyja jóvá.

³⁶ 722. sz. 1854. jan. 11 (13—1854. Bl.) és 21 066 sz. 1854. jan. 16. (14—1854. Bl.)

³⁷ 116—1855. Bl. ápr. 14.

³⁸ Az ónváza rajza az ügyiratok közt. (216—1955. Bl.)

³⁹ Weissnek később, 1860. okt. 30-án 1. sz. a. kelt kimutatása szerint viszont a költségek végleges összege 2 179 527 Ft 38 kr. Ebből a krajcárokat elhagyva, az alsó négyszög :

a középrész	481 489 Ft
a felső négyszög	750 589 Ft
a Stöckl-épület	166 529 Ft
istálló-épület a téli és nyári lovardával	297 193 Ft
kerti épületek vízvezetékekkel és gépházzal	295 772 Ft
várta és az udvar szabályozása az átboltozással	108 674 Ft
kertszabályozás	71 042 Ft
Sándor-palota	8 136 Ft
	103 Ft

osztrák értékben összesen	2 179 527 Ft
illetőleg papír Ft-ban	2 288 504 Ft

96 cég, vállalkozó, művész és iparos dolgozott ; Pollack Ágost 114 516, Kimmach Lajos 69 190, Zitterbarth Mátyás 17 928 és Schobek Ferenc 940 Ft-ot kaptak, mint építómesterek. A szobrászi munkát nagyrészen August La Vigne bécsi udvari szobrász végezte, 130 406 Ft-ért. Kivüle még Clemens Dittmann (Dietmann), Dötsch Pál és Richter Ferenc dolgoztak.

⁴⁰ Az utóbbi kettő a magyarországi Építésügyi Igazgatósághoz tartozott.

⁴¹ A Várépítési Irodában több rajzot találunk a királyi lépcsőház fülkéinek meg nem valósult szobraihoz. La Vigne-től, HG monogramistától, Joh. Preleuthne től (1855) és Melnitzkytól. Az utóbbi a Bölcsesség és az Erő allegóriája, Preleuthneré szintén, HG-é a Bölcsesség, és az Erő, La Vigne-é 3 rajzon : Erő, Bölcsesség, Ausztria, és Magyarország. Az utóbbiak romantikusak, különösen Ausztria 2 különböző alakja sikerült jól. Az egyik a kétfejű-sasos pajzs a földre támasztva,

a másikon külön talapzatra. Legsikerültebb a bajuszos két magyar vitéz címeres pajzzsal, dárdával.

⁴² *Hevesi Lajos*, Budapest és környéke. Bp. 1873, 216. Szerinte a királyi palotát Hillebrand tervezte és 1771. máj. 31-én befejeztnek nyilvánították. Az építkezés 402 679 Ft-ba került. 203 szoba volt benne 1873 körül, de belsejéből a fejedelmi pompa hiányzott.

⁴³ A lovarda belső kiképzésére, a páholyokra romantikus terveket is készítettek. (Holzer?)

⁴⁴ A déli oldal 3 öl, 5', 16'', az északi 5 öl, 3', 6'' hosszú volt. A pénzügy az építkezést 12 457. sz. a. 1854. júl. 12-én hagyta jóvá. (596—1855. Bl. és 676—1856. Bl.)

⁴⁵ Eredetileg a közepére terveztek 2 lépcsőfokon az attikára diadaljelvényekből, zászlókból álló fölépítményt, de a szabad kilátás biztosítása végett ezt is mellőzték. Az Építési Irodában egy várta-rajz 2 oldalán alacsony pilonokkal, középen oszlopsorral.

⁴⁶ A szentély és a parasztház rajzai 1854 és 1856-ból Weisstől, Neuwirthtól, Ulrichtól a Műemléki csoportnál.

⁴⁷ Vasból is van terve az Építési Irodában.

E. Ybl

DIE HERSTELLUNG DES SCHLOSSES VON BUDA IN DER MITTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

Im Durchführungswege der Vereinbarung von Venedig übergab uns Österreich im Jahre 1932 die Urkunden, welche, in deutscher Sprache verfasst, sich auf die in der Mitte des XIX. Jahrhunderts ausgeführte Rekonstruktion des Schlosses beziehen, und vor einiger Zeit im Landesarchiv geordnet wurden. Im Lichte dieser Urkunden berichten wir über die Ergebnisse dieser Rekonstruktion.

In 1820 wurde unter der Leitung der Landesbauverwaltung auf dem mittleren Teil des Palastes von Maria Theresia — nach späterer Feststellung — »mit gewissen ästhetischen Mängeln«, und mit einem Kostenaufwand von 120 000 Gulden ein III. Stockwerk aufgeführt. Am 12. November 1846 wurde der Präsidialkasse der Kammer ein Betrag von 335 000 Gulden zum Ausbau des Schlosses und der dazugehörigen Nebengebäude zur Verfügung gestellt. In diesem Jahr hatte der Herrscher den Erzherzog Stephan, Sohn des Palatins Joseph zum königlichen Statthalter Ungarns ernannt und sorgte dafür, dass ihm in der Ofner Burg eine würdige Wohnstätte bereitet werde. Der Wiener Hofbaumeister-Ingenieur Ladislaus Rupp entwarf die Pläne für den Umbau und er war es, der bis April 1849 die Bauarbeiten leitete. Ausführender Baumeister war Matthias Zitterbarth aus Pest. Die Kolonnade mit 4 Säulen in der Mitte der zur Donau gewendeten Fassade des Palastes hat Rupp zu sechs Säulen erweitert. Die Rekonstruktionskosten wurden von Rupp auf 441 280 Gulden veranschlagt, am 21. April 1849 setzte er den gesamten Kostenanschlag, inbegriffen Nebengebäude, auf 635 468 Gulden. Es scheint aber, als ob er nicht mit der nötigen Energie den Fortgang der Bauarbeiten betrieben hätte, was durch die Kriegsumstände auch verständlich ist. Im Mai 1849 unterbrachen aber die Ereignisse des Freiheitskrieges und die Eroberung Budas die Bautätigkeit. Während der Belagerung brannte besonders das untere Viereck des Palastes vollständig aus, einzelne Säle des mittleren Teiles blieben erhalten, das obere Viereck wurde am wenigsten in Mitleidenschaft gezogen. Das von Rupp entworfene Stallgebäude, das Stöckl-Gebäude, und die Warte erlitten Schäden, bzw. gingen zugrunde.

Leider musste, kaum 2 Monate nach der Eroberung die Stadt wieder aufgegeben werden und die Österreicher zogen neuerdings ein. Dem Bericht zufolge, welcher dem Obersthofmeister erstattet wurde, mussten zunächst die dringendsten Arbeiten ausgeführt werden, sodann verordnete der König am 17. November 1851 die Instandsetzung des ganzen Schlosses. Die Arbeiten wurden auf Grund der Pläne des Regierungsrats Schurer von Waldheim, des Direktors der Dikasterialgebäude begonnen, die innere Ausstattung konnte aber erst nach Beistimmung des Obersthofmeisters Fürst Liechtenstein in Angriff genommen werden. Diesbezüglich erhielt der Obersthofmeister am 3. September 1855 vom König die Ermächtigung, ausserdem war zur Ausführung der Pläne auch die vorhergehende Zustimmung des Finanzministers nötig. Das Ofner Schloss sollte zu einer, seiner Bestimmung würdigen Residenz ausgebaut werden. Franz Joseph genehmigte am 10. August 1852 980 000 Gulden, am 14. November 1853 neuerdings 592 600 Gulden, und am 14. August 1855 endlich noch 700 000, insgesamt also 2 272 600 Gulden zur Instandsetzung der Gebäude. Die vom Fiskus vorgeschossenen Kosten hatte Ungarn durch Erhöhung der direkten Steuer zurückzuzahlen. Zuerst wurde das untere Viereck, in dem Erzherzog Albrecht, der militärische und zivile Gouverneur des Landes wohnen sollte, dann der mittlere Teil, die Gemächer des königlichen Paares, endlich das obere Viereck mit der Kapelle und einem erzherzoglichen Appartement instandgesetzt. Gleichzeitig damit nahmen die Arbeiten an den Nebengebäuden ihren Lauf. August Pollack, der Sohn Michaels, Ludwig Kimnach und Matthias Zitterbarth waren die Bauunternehmer. Die Entwürfe bekamen sie aus Wien. Die plastischen Aufgaben wurden zum grössten Teil vom Hofbildhauer August La Vigne und die künstlerische Marmorbekleidung von Hieronymus Moosbrugger ausgeführt.

Im Sommer von 1853 starb Waldheim. Sein Nachfolger wurde Josef Weiss, Bauinspektor im Wiener Handelsministerium. Das zweistöckige Stöckl-Gebäude wurde schon von ihm, mit einem Kostenaufwand von 270 000 Gulden entworfen. Für die Decke des Prunksaales im mittleren Trakt wurden Fresken entworfen, deren ungarische historische Themen von Josef Teleki, dem Präsidenten der Akademie der Wissenschaften vorgeschlagen wurden.

1854 stand das untere Viereck des Palastes fertig, doch konnte Albrecht mit seiner Familie erst Ende Mai 1856 aus dem Sándor Palais, das den Pallavicini zurückgegeben wurde, in das Schloss einziehen. Die Entwürfe der neuen ebenerdigen Warte und der Gartenbauten sind noch Werke Waldheims. Die Mündung des aus der Raizenstadt heraufführenden Weges wurde im Schlosshof überwölbt, und mit einer romantischen Steinbrüstung ausgestattet. Auch das Wasserleitungsgebäude und seine Einrichtungen unten am Donauufer wurden erneuert, um geniessbares Wasser zu erhalten. Die Gesamtkosten betragen 2 170 000 Gulden. Der instandgesetzte Palast bleibt, laut der übertriebenen Wertung von Weiss, nicht hinter den Gebäuden Fischer von Erlachs zurück.

In der Mansarde des Mittelteiles kommt der romantische Stil schon deutlich zum Ausdruck. Die Innenausstattung der Säle wurde, nach dem Vorbild Schönbrunn, im Rokokostil gehalten, und obwohl mit ausgezeichnetem Geschmack entworfen, verraten besonders die Möbel den romantischen Geist der Jahrhundertmitte. Die weisse Holztafelung prangt überall in vergoldeter Ornamentik, die Wände sind mit Seide tapeziert. Im Landesarchiv sind die Entwürfe der Decken und Wanddekorationen in zwei Mappen bewahrt. Der Prunksaal, — der spätere Thronsaal, — ist besonders prächtig mit seinen vergoldeten weissgelben Kunstmarmorwänden. Unter den Gemälden hoben sich besonders die grosse Leinwand »Die Schlacht von Zenta« des Wiener Malers Professor Eduard Engerth und die Darstellung der Krönung von 1867 hervor. Wertvolle Gegenstände des Kunstgewerbes fehlten leider überall.

Obwohl der alte Flügel des Ofner Schlosses (später Burg) in seiner Gesamtheit eine Wiener Arbeit aus der Mitte des verflossenen Jahrhunderts ist, gehörte er dennoch zum Kunstbestand unserer Hauptstadt und seine Zerstörung ist daher ein grosser Verlust.

Verzeichnis der Abbildungen

- Abb. 22.* Grundrisszeichnung des Maria-Theresia-Schlusses mit den Nebenbauten
Abb. 23. Das Burgschloss in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts
Abb. 24. Der grosse Schlosshof in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts
Abb. 25. Rechts das Stöckl-Gebäude, links das Stallgebäude
Abb. 26. Hauptwache (Warte) und die Zufahrstrasse
Abb. 27. Plafond-Entwurf
Abb. 28—29. Plafond-Entwürfe
Abb. 30—31. Pläne für Wandverzierungen der Wohnräume
Abb. 32—33. Pläne für Wandverzierungen der Wohnräume
Abb. 34. Plan für Wandverzierungen der Wohnräume
Abb. 35. Empfangsraum
Abb. 36—37. Empfangsräume
Abb. 38—39. Empfangsräume
Abb. 40. Empfangsraum
Abb. 41. Prunk-, späterer Thronsaal
Abb. 42. Edward Engerth : Die Schlacht bei Zenta
Abb. 43. Edward Engerth : Die Krönung im Jahre 1867 in einem Empfangsraum
Abb. 44. Audienzsaal

The following information was obtained from the records of the
Department of the Interior, Bureau of Land Management, on
the subject of the land in question. The land in question
is located in the County of [County Name], State of [State Name].
The land is owned by [Owner Name] and is being offered for
sale to the public. The land is situated in the [Location]
of the [Township Name] Township, [County Name] County,
[State Name] State. The land is bounded on the north by
[North Boundary], on the south by [South Boundary], on the
east by [East Boundary], and on the west by [West Boundary].
The land is approximately [Area] acres in area. The land is
being offered for sale at a price of [Price] per acre.
The land is being offered for sale on the following terms:
1. The land is being offered for sale to the public.
2. The land is being offered for sale at a price of [Price] per acre.
3. The land is being offered for sale on the following terms:
[Terms]

The land is being offered for sale on the following terms:
1. The land is being offered for sale to the public.
2. The land is being offered for sale at a price of [Price] per acre.
3. The land is being offered for sale on the following terms:
[Terms]

A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei

Országunk fővárosában, a Duna pesti partján, a Március 15-e téren (volt Eskü tér) áll Petőfi Sándor bronzszobra (45. kép). Csaknem négyméteres álló alak,¹ bal lábával előre lép, jobb kezét a magasba emeli. Szürke gránitból faragott talapzatán felírás olvasható: »Petőfi — Nemzeti adakozásból — 1882.« Ekkor avatták fel a szobrot.

Nemcsak a forradalom és a költő emléke iránti kegyelet teszi értékké, maradandóvá a szobrot, hanem művészi értéke is. Budapest számos köztéri szobra közül a viszonylag jobban sikerültek közé tartozik. A művészettörténeti tudomány — nem érdemtelenül — a XIX. századi magyar emlékműszobrászat egyik számottevő alkotásaként emlegeti. Ennek ellenére a szakemberek közül is kevesen tudják, hogy a szobor évtizedekig húzódó komoly politikai küzdelmek árán jött létre. Bár több helyen megírták felállításának történetét, külön kötet is jelent meg nagy folió alakban.² Felsorakoztattak sok apró jelentéktelen adatot, de a sorok között az itt-ott véletlenül meghúzódo kritikái megállapításokon kívül, az igazi körülmények tekintélyes része a szoborbizottság porlepte aktáinak átnézésekor derült ki.³

A régi megsárgult papírlapok beszédes dokumentumai az erőfeszítésnek, melyet népünk néhány kiváló hazafival az élen vívott a szobor megvalósulásáért.

A XIX. századi magyar szobrászat történetében számtalan emlék-szobor-tervvel találkozunk, de ezek majdnem mind halva születtek, alig valósult meg néhány, ezek is főleg a század utolsó harmadában kerültek felállításra. A sorozatos bukások okát csak részben kereshetjük szobrászaink hiányos felkészültségében, a döntő akadály országunk gyarmati helyzete volt, melynek viszonyai között a szobrok felállításához szükséges pénz előteremtése egy-két esettől eltekintve, lehetetlennek bizonyult. A Petőfi-szobor a ritka kivételek közé tartozik, mely csupán társadalmi gyűjtés útján is létrejöhetett. Igaz, ez a gyűjtés 22 esztendeig tartott, s hogy nem bukott meg, ez annak köszönhető, hogy az ügynek mindig akadtak lelkes apostolai, akik újabb s újabb adakozásokra buzdították a népet.

A kor viszonyaira jellemző, hogy Budapest első emlékszobrát az osztrák hatalom emelte 1851-ben a budai várban, a Buda ostrománál